

Schmidt Mária

EURÓPAI TESTVÉRHÁBORÚ*

„A történész célja: megérteni.”

Marc Bloch

1871-ben, a Német Császárság létrejöttével – melyet Disraeli brit miniszterelnök¹ az 1789-es francia forradalomnál fontosabb eseménynek nevezett – veszélybe került az európai erők egyensúlyán alapuló rend, amely biztosította, hogy a Waterloonál győztes britek felügyeljék és irányítsák a kontinenst. A franciák felett aratott fölényes győzelem után a Versailles-ban kikiáltott Német Császársággal ugyanis egy olyan új erőközpont jött létre Európa szívében, amely egyszerre bizonyult túl nagynak és túl kicsinek. Túl nagynak ahhoz, hogy ne jelentsen kihívást a status quo megőrzésében érdekelt hatalmak és feltörekvő kihívóik számára, és ahhoz is, hogy ne töltse el félelemmel a szomszédjait. Ahhoz azonban túl kicsinek, hogy egyszerre vehesse fel a harcot mindazon erőkkel, amelyek elutasították a német hegemoniát.

A világkereskedelemben és az ipari termelésben vezető brit birodalom gazdasági előnye a dinamikusabb növekedést produkáló Német Császársághoz, illetve az Amerikai Egyesült Államokhoz képest a 19–20. század fordulójára aggasztóan csökkent, sőt az új iparágakban a britek jelentős hátrányba kerültek.

1907-ben a brit külügyminisztérium egyik magas rangú tisztségviselője, Eyre Crowe elemezte azt a kihívást, amit az új német birodalom létrejötte a világ akkori vezető nagyhatalma, a brit világbirodalom számára jelentett. Arra a következtetésre jutott, hogy „Mindegy, mi a célja Németországnak. Mindegy, milyen politikát választ. [...] Németország önmagában, függetlenül szándékaitól, objektív fenyegetést jelent Nagy-Britannia számára, ezért léte összeegyeztethetetlen a brit birodalom létezésével.”²

A német–brit összecsapás tehát a német egység tényéből következett és ezért elkerülhetetlen volt, érvelt Sir Edward Grey brit külügyminiszter is.³ Vagyis azt a válságot, amely az I. világháborúhoz vezetett, az egyesült Németország képessége és nem a német magatartás okozta. Ez azt jelenti, hogy 1914-ről 1871 döntött. S ez még akkor is igaz, ha a két időpont között több mint négy évtizeden keresztül nem került sor az európai nagyhatalmak közötti általános összecsapásra. Hasonlóan hosszan tartó békés időszakot biztosított a hidegháborús korszak is. Helyi konfliktusokra mindkét békekorszak alatt

* A tanulmány az *Európa Nagy Háborúja és az új világregend születése* című konferencián (2013 november 11–12.) elhangzott előadás szerkesztett változata.

¹ Benjamin Disraeli (1804–1881) 1868-ban, majd 1874–1880 között brit miniszterelnök.

² Idézi Henry KISSINGER: *On China*, The Penguin Press, New York, 2011, 518–519.

³ Sir Edward Grey (1862–1933) 1905 és 1916 között külügyminiszter.

sor került, de a globális megmérettetést sikerrel kerültk el.⁴ A tartós béke mindkét alkalommal hatalmas gazdasági, kulturális, technikai és tudományos fejlődést eredményezett.

A 20. század elejétől a brit birodalom egymás után kötötte meg azokat a diplomáciai szerződéseket, amelyek Németország elszigetelését és bekerítését célozták.⁵ Ennek érdekében minden addigi érdekkellentétet elsimított, minden korábbi, a Német Császárságnál erősebbnek tartott riválisával, így Oroszországgal és Franciaországgal is kibékült, hogy az erők szövetségét tudja csatasorba állítani Berlin ellen. Nagy-Britannia 1904-ben ősi ellenfelével, Franciaországgal békült ki, három évvel később a németekkel mindaddig szövetségi jó viszonyt ápoló oroszokkal fogott össze.⁶ Németországot feltételezett gyengesége miatt utasította vissza, és döntött az előbbieket mellett.⁷

A német–orosz szövetség mindenáron való megakadályozásának célja ekkorra már felülírta azt a 19. századi beidegződést, amely szerint a brit és orosz érdekek a világ olyan sok pontján ütköznek, hogy ezek elsimítása aligha elképzelhető. A globális rivalizálásnál erősebbnek bizonyult az a felismerés, hogy a német–orosz szövetség ellehetetlenítené Franciaországot, és egyben megnövelné az orosz manőverezési képességet Ázsiában és a Távol-Keleten. Mindkettő a brit hegemonia végét jelentette volna Európában és a világban. Amilyen ütemben szorult a hurok Németország körül, úgy vált a Német Császárság egyre idegesebbé, és – a bismarcki hagyományokkal szakítva – szövetségkötésre és ellenfelei megosztására képtelenné. A Német Császárság félni kezdett a jövőtől, különösen azt követően, hogy a franciák hatalmas összegekkel ösztönözték az orosz katonai potenciál megerősítését. A 20. század első évtizedének végére a félelem az összes európai nagyhatalomra áterjedt. Kezdték kivívott státuszukat egyre bizonytalanabbnak érezni. Beindult a fegyverkezési verseny, a konfliktusok egyre inkább vagy-vagy kérdésre egyszerűsödtek. Vagy sikerül Németországnak semmissé tennie az európai erőegyensúlyt és ezáltal a brit dominanciát, vagy az antantnak sikerül visszaszorítania a német expanziós törekvéseket. Már csak idő kérdése volt, ki szánja el magát az első lépésre.

Amikor 1914. június 28-án egy, az orosz titkosszolgálatok által támogatott boszniai illetőségű szerb terrorista meggyilkolta Ferenc Ferdinánd főherceget, az Osztrák–Magyar Monarchia trónörökösét, a Monarchia és Szerbia közötti casus belliből, vagyis egy balkáni helyi konfliktusból európai testvérháború kerekedett ki. Ausztria nem hagyhatta válasz nélkül a merénylet jelentette provokációt. Németország teljes mellszélességgel mellé állt, mert szövetségese nagyhatalmi státuszának megrendülése őt is jelentősen meggyengítette volna. Oroszország az 1905-ös japán háborúban elszenvedett veresége óta egyfolytában visszakozásra kényszerült, ezért a balkáni erőfitogtatásától presztízse helyreállítását remélte. Franciaország rá volt szorulva legfontosabb szövetségésére,

⁴ Lord Salisbury megfogalmazása szerint ekkor a cél a „haldokló nemzetek”, vagyis az oszmán birodalom, Kína és Perzsia kárára történő további terjeszkedés volt. Lásd William MULLIGAN: *The Origins of the First World War*, Cambridge University Press, Cambridge, 2010.

⁵ Ezzel párhuzamosan, 1909-re elkészültek a brit haditengerészet háborús tervei Németország ellen.

⁶ 1907-ben Oroszország feladta afganisztáni érdekeit, Perzsiát orosz, semleges és brit zónákra osztották.

⁷ Niall FERGUSON: *The Kaiser's European Union. What if Britain had „stood aside” in August 1914?* = *Virtual History, Alternatives and Counterfactuals*, szerk. Niall Ferguson, Pan Books, London–Oxford, 2003.

Oroszországra, mert nélküle teljesen kiszolgáltatva érezte volna magát. Nagy-Britannia mindennél fontosabb céljának tekintette az európai erőegyensúly fenntartását. Amikor Oroszország mozgósítani kezdett, már nem volt megállás. Ez a háború mindenekelőtt európai polgárháború volt, ami négy éven keresztül tartott, és alapvetően befolyásolta kontinensünk és ezáltal az egész világ jövőjét.

Az I. világháború, vagy más néven a „Nagy Háború” alatt a szembenálló felek nem tették egyértelművé háborús céljaikat, és ezzel hozzájárultak a harcok elhúzódásához, a hatalmas emberi és anyagi veszteségekhez. Az akkorra kialakult modern harcmódor inkább kedvezett a védekezésnek, mint a támadásnak; a fedezékek mögött elhelyezett gépfegyverek, a harci gáz, a lövészárkok és a szögesdrót áthatolhatatlan akadályokat képeztek és végeláthatatlan állóháborúba kényszerítették a küzdő feleket. Az antant és a hozzájuk csatlakozó Amerikai Egyesült Államok propagandája a demokrácia és az önkényuralmak közötti konfliktusként azonosította be az összecsapást, miközben úgy a Német Császárság, mint a vele szövetséget Osztrák–Magyar Monarchia liberális szabadságjogokat biztosító alkotmányos rendszerek voltak. Ezen belül a bismarcki Németország példamutató szociális intézkedéseivel a későbbi szociális piacgazdaságok előfutárává vált. Az antant háborús propagandája a békére veszélyes „porosz militarizmusról” és a nemzetiségekkel „méltatlanul” bánó Osztrák–Magyar Monarchiáról beszélt. Pedig tény, hogy a 19. század folyamán a központi hatalmak összehasonlíthatatlanul kevesebb háborús összecsapást kezdeményeztek, mint az antant hatalmak, melyek közül csak a britek több mint száz háborút vívtak gyarmati uralmuk megtartása és kibővítése érdekében. Mint ahogy az is tény, hogy a nemzetek és nemzetiségek fejlődését és nemzeti kultúrájuk kibontakoztatását nem lehetetlenítette el a soknemzetiségű Habsburg–monarchia. Az antanthoz tartozó Oroszország ezzel szemben még csak az első lépéseknél tartott az alkotmányos berendezkedésre való áttérésben. Belgium pedig éppen 10 millió kongói lemészárlásáról híresült el. A búr háború során a britek koncentrációs táborokba zárták ellenfeleiket, miután automata fegyverek segítségével legyőzték őket.

Belgium függetlenségének megőrzése azonban, ami Lloyd George későbbi miniszterelnök⁸ számára állítólag becsületbeli ügy volt, és amire azóta is oly sokan hivatkoznak, egyértelműen csak ürügyként szolgált a briteknek. Grey külügyminiszter ugyanis augusztus 3-án, egy nappal az angol hadüzenet előtt, a brit alsóházban leszögezte: európai vezető pozíciójuk megőrzése a tét, melynek kétség kívül befellegezne, ha a Német Császárság domináns szerephez jutna a kontinensen. Két évvel később ugyanő már attól szorongott, mihez kezdenek majd, ha a németek túlságosan meggyengülnek és nem lesz, aki kordában tartsa Oroszországot. Ugyanezzel a dilemmával szembesült a II. világháborút követően az USA is.

Az 1914-től 1917-ig tartó megmérettetésben patthelyzet alakult ki a központi hatalmak és az antant erők között. Ekkor mindkét fél úgy döntött, az sem túl nagy ár, ha háborús céljai közé felveszi ellenfele társadalmi berendezkedésének fellazítását. A központi

⁸ David Lloyd George (1863–1945) 1914 és 1916 között pénzügyminiszter, hadianyag-ellátásért felelős miniszter, majd belügyminiszter, 1916–1922 között brit miniszterelnök.

hatalmak a szociális elégedetlenség és a nemzeti ellentétek szikráját egyaránt fellobbantották, míg a nyugati szövetségesek a nemzeti-nemzetiségi kérdést használták fel bomlasztásra. 1917 folyamán megbukott a cár, majd a németek támogatásával hazajuttatott bolsevik vezetők – köztük a Leninként ismertté vált Vlagyimir Iljics Uljanov –, akiket Churchill megfogalmazása szerint fertőző bacilusként szállítottak leplombált vagonban Svájcból Oroszországba, hajtottak végre sikeres puccsot és vetettek véget az orosz háborús részvételnek. A britek idegeit a németek az ír függetlenség támogatásával, az amerikaiakét pedig a mexikóiak ellenük hergelésével tették próbára. Az orosz cár lemondását követő hónapban az USA az antant oldalán hadba lépett és háborús ellenfelei részéről feltétlen megadást követelt. Ez véget vetett az európai hadviselő felek közötti kompromisszumos béke lehetőségének. Az oroszok felett aratott győzelmét követően hiába csoportosította át Nyugatra csapatait a Német Császárság, a hatalmas, friss amerikai haderővel szemben nem volt esélye többé a győzelemre.

A testvérháború hatalmas áldozatokat követelt. Európa lakosságának több mint hat százaléka elesett vagy súlyosan megrokkant. Húszmillió rokkant és több mint nyolcmillió halott maradt a csatatereken. A háború után legyengült lakosságot a spanyolinfluenzajárvány tovább pusztította és közel 20 millió áldozatot követelt. A történelmi Magyarország veszteségei iszonyatosak voltak: közel 700 ezer hősi halott, ugyanennyi sebesült és még egyszer ugyanennyi hadifogoly. Ezen belül a magyar anyanyelvű katonák vesztesége elérte a 350 ezer főt. Majdnem a duplája II. világháborús harctéri veszteségeinknek.

A Versailles-ban összeülő békekonferencia békétlenül hagyta a kontinenst. A „győztes” hatalmak: Franciaország, Nagy Britannia és Olaszország végzetesen meggyengültek az évekig tartó háborúban, és a győzelmet biztosító, a békefeltételeket diktáló Amerikai Egyesült Államoktól várták az új európai rend szavatolását. Wilson amerikai elnök⁹ ösztönzésére figyelmen kívül hagyták a reálpolitikai követelményeket, és helyette a „kollektív biztonság” elvére és a létrehozandó Népszövetségre hagytakoztak az általuk kialakított új rend garantálásában. „Igazságos békére” hivatkoztak, de a legyőzötteket, ahogy Oroszországot is, kizárták a tárgyalásokból, megalázták őket és csak a feltételek ismertetésekor álltak szóba velük. A francia Clemenceau,¹⁰ a brit Lloyd George, az olasz Orlando¹¹ olyan békét kényszerített a kontinensre, amelynek megtartásához nem volt sem erejük, sem képességük. Nem ismerték fel, hogy az USA nélkül nem tudnak az általuk Európára erőltetett békeszerződéseknek és jóvátételi kötelezettségeknek érvényt szerezni. Tetézte a bajt, hogy az USA nem ratifikálta a versailles-i szerződéseket és nem volt hajlandó belépni a Wilson által szorgalmazott Népszövetségbe sem. A washingtoni egyezmény (1921–22) egyértelműen rögzítette a brit világbirodalom tengerek feletti uralmának végét, amikor flottáját az amerikaival azonos szintre állította be.

A Párizs környéki békek egyoldalúan a központi hatalmakat tették felelőssé a háború kiobbantásáért, hogy ezzel indokolják a kompromisszumos békére való képtelenségü-

⁹ Thomas Woodrow Wilson (1856–1924) az Egyesült Államok 28. elnöke (1913. március 4. – 1921. március 4. között).

¹⁰ Georges Clemenceau (1841–1929) 1914-től belügyminiszter, 1917–1920 között miniszterelnök.

¹¹ Vittorio Orlando (1860–1952) 1917–1919 között olasz miniszterelnök.

ket, és a vesztesek számára megszabott megalázó és súlyos békefeltételeket. Az Osztrák–Magyar Monarchiát és benne Magyarországot alkotóelemeire szabdalták,¹² miközben Tisza István magyar miniszterelnök állt a legtovább ellen az egész Európát elborító háborús hisztériának. A császár lemondásával Németország legitimációs válságba zuhant, bár a békefeltételek következtében geopolitikailag előnyösebb helyzetbe került, mint amilyenben a Nagy Háború előtt volt. Az Osztrák–Magyar Monarchia helyén létrejövő kisállamok semmilyen ellensúlyt nem tudtak többé a német igényekkel szemben kifejteni, miközben az újra erőre kapott Németország – a „győztesekhez” hasonlóan – egymás ellen játszotta ki őket. Keleten az az új Lengyelország határolta a németeket, amelynek léte legalább annyira zavarta Oroszországot, mint őket, és amelynek újabb felosztásában nem is olyan sokára meg is állapodtak.

Wilson, Lloyd George, Clemenceau és Orlando olyan békét kényszerítettek tehát Európára és ezen belül Közép-Európára, amelyről már akkor tudták, hogy igazságtalan, és ezért nem lehet tartós. Céljuk azonban itt is – ahogy a Közel-Keleten¹³ – az volt, hogy a határok önkényes meghúzásával biztosítsák: az érintett térségekben élők egymásban lássák legádázabb ellenségeiket, és ne tudjanak közös érdekeik mentén összefogva velük szemben ellenerőt kifejteni. Felelőtlenségüket és cinizmusukat talán legjobban Lloyd George Trianonnal kapcsolatos kijelentésével illusztrálhatjuk: „Nem lesz béke Közép-Európában, ha utólag kiderül, hogy Magyarország igényei jogosak, és hogy egész magyar közösségeket úgy adtak át Csehszlovákiának és Romániának, mint egy-egy marhacsordát csak azért, mert a konferencia [!] elutasította a magyar ügy megvitatását.” Igaza volt. Sokáig nem lett béke.

Európa az orosz és német összeomlás következtében gazdaságilag is reménytelen helyzetbe került. A Párizs környéki békekben még nagyobbra duzzasztott győztes hatalmak szétesése egy évtized múltán elkezdődött, és egy generációval később be is fejeződött.¹⁴ Mindez aláásta Európának a világban évszázadok óta betöltött vezető szerepét, elindította az amerikai évszázadot, és elkerülhetlenné tette az újabb összecsapást: a II. világháborút.

¹² „A Habsburg Monarchia azért létezett, hogy a nyugati társadalom határvidéke legyen egy másik egyetemes állam ellen, melybe az oszmánok beolvasztották az ortodox kereszténység törzsét jelentő Balkán-félszigetet [...] hanyatlásnak indult, mielőtt az oszmán nyomás cnyhültni kezdett [...] és végül ugyanabban a nagy háborúban – az 1914–1918-as világháborúban – hullott szét darabjaira, melyben az Ottomán Birodalom.” Arnold J. TOYNBEE: *Válogatott tanulmányok*, Gondolat, Budapest, 1971, 58.

¹³ 1922-ben a franciák és a britek felosztották egymás között a Közel-Keletet. Franciaország kapta Szíriát és Libanont, a britek Palesztinát, Transzjordániát és Irakot. Saját területeiken államokat hoztak létre, kinevezték azok vezetőit, és meghúzták a közöttük fekvő határokat. Szétrombolták a helyi politikai struktúrákat és megpróbálták a saját képükre fazonírozni őket. Lásd David FROMKIN: *A Peace to End All Peace. The Fall of the Ottoman Empire and the Creation of the Modern Middle East*, Holt, New York, 2009.

¹⁴ Norman STONE: *World War One. A Short History*, Penguin, London, 2008, 186.